
Opiatengebruikers in beweging

W.M. de Jong en W.J. van Noort

1. Inleiding

De laatste jaren is de aandacht voor sociale bewegingen onder sociaal-wetenschappelijke onderzoekers sterk toegenomen. In 1981 verscheen het eerste Nederlandstalige overzichtswerk op dit terrein (Schreuder 1981), gevolgd door diverse publikaties over afzonderlijke bewegingen, waarbij de meeste belangstelling uitging naar de zogeheten nieuwe sociale bewegingen (Abma e.a. 1981; Benschop e.a. 1986; Boender 1985; Duyvendak & Van Huizen 1983; Dijst 1986; Van der Loo e.a. 1984; Van Noort 1984; Schreuder (red.) 1985; Snel & Van Steenbergen (red.) 1985). Tot de nieuwe bewegingen rekent men in het algemeen de kraak-, milieu-, vredes- en vrouwenbeweging, soms ook andere bewegingen zoals de persoonlijke groeibeweging en de werkbeweging.

Het is niet verwonderlijk dat juist de 'nieuwe' bewegingen de aandacht van zowel onderzoekers als de pers getrokken hebben. Zij hebben vaak spectaculaire acties gevoerd en opereren veelal in de volle openbaarheid, waardoor zij relatief gemakkelijk te onderzoeken zijn. Dat geldt veel minder voor ondernemersorganisaties, middenstandsorganisaties en het 'groene front' van landbouworganisaties. In het bijzonder het groene front schuwt massamobilisaties niet, maar de nadruk ligt op lobbyen, informele bewerking van politici en ambtenaren. De kracht van organisaties als het VNO, de Stichting Weg en het Landbouwschap ligt niet zozeer in hun vermogen grote aantallen mensen op de been te brengen als wel in hun contacten met gezagsdragers. Over ondernemers, middenstanders, boeren en hun invloedspogingen is dan ook aanzienlijk minder gepubliceerd dan over de nieuwe sociale bewegingen. Tot de uitzonderingen behoren de artikelen van Brand e.a. (1981) en De Vroom en Van Waarden (1984).

Ondernemers, boeren en middenstanders hebben hun belangenorganisaties die onder andere proberen de politieke besluitvorming te beïnvloeden. Bij andere categorieën van de Nederlandse bevolking die bepaalde gemeenschappelijke belangen hebben, zoals de ouderen, is dat niet of in veel mindere mate het geval. Door de vergrijzing neemt het aandeel van de ouderen in de Nederlandse bevolking gestaag toe en de politiek heeft een sterke bemoeienis met de oude-

ren. De organisatie en de politieke invloed van de ouderen zijn hier echter ver bij achtergebleven (Egas 1986). Weliswaar zijn enkele honderdduizenden lid van de ouderenbonden, maar die houden zich traditioneel vooral met kaarten, bingo en sjoelen bezig. Voor zover ouderenbonden wel proberen de politieke besluitvorming te beïnvloeden, lijken politici ze niet erg serieus te nemen.

Nog meer dan ouderen bevinden categorieën als delinquenten, psychiatrische patiënten en opiatengebruikers zich in de marge van de samenleving. Ook zij hebben bepaalde gemeenschappelijke belangen, maar zijn nauwelijks in staat zich te organiseren. Desondanks zijn er in de jaren zeventig en tachtig enkele belangenorganisaties opgericht, zoals de Bond van Wetsovertreders, de Cliëntenbond en diverse junkiebonden. Even zag het er naar uit dat er een 'gekkenbeweging' van de grond zou komen, maar de omvang van het verzet van werkers en patiënten tegen de (inrichtings)psychiatrie bleef beperkt (Fox e.a. 1983). In het algemeen lijdt dit soort organisaties een moeizaam bestaan, omdat ze nauwelijks in staat is de betrokkenen te organiseren en veelal slechts weinig gehoor vindt bij pers, publiek en overheid.

In dit artikel gaan we in op de organisatie van één van die in de Nederlandse samenleving gemarginaliseerde sociale categorieën, opiatengebruikers. Eerst geven we een overzicht van de organisatie van opiatengebruikers, dat gebaseerd is op een onderzoek van De Jong, die zelf een aantal jaren actief is geweest in de Rotterdamse Junkiebond (De Jong 1986; Friedman e.a. 1987). Daarna behandelen we de factoren die bepalend zijn voor de participatie van opiatengebruikers in hun belangenorganisaties, in het bijzonder de omstandigheden waaronder een zeer moeilijk te organiseren populatie als opiatengebruikers toch in beweging te krijgen is.

2. De organisaties van opiatengebruikers

Opiatengebruikers zijn een gemarginaliseerde, maatschappelijk buitengesloten bevolkingsgroep. Vooral justitie en gezondheidszorginstellingen dragen bij aan die marginalisering. Opiatengebruikers kunnen geen gebruik maken van algemene voorzieningen, maar zijn aangewezen op speciaal voor hen opgezette voorzieningen. Dat geldt vooral voor de verstrekking van methadon. Gebruikers die verslaafd zijn geraakt aan heroïne, krijgen bij stopzetting van gebruik te maken met ontwenningssverschijnselen. Methadon is een synthetisch opiaat waarvan het gebruik net als dat van heroïne ontwenningssverschijnselen wegneemt, maar dat in tegenstelling tot heroïne legaal en goedkoop bij artsen en apothekers verkrijgbaar is. Veel huisartsen schrijven echter geen methadon aan drugsverslaafden voor, maar verwijzen hun patiënten door naar de hulpverleningsinstellingen zoals de Consultatiebureaus voor Alcohol en Drugs. De instellingen beschouwen de gebruikers veelal als onmondige patiënten en bepalen

niet alleen de hoogte en regelmaat van de verstrekkingen, maar stellen ook tal van gedragsregels, zoals de verplichting dagelijks methadon te komen innemen, het verbod op het bijgebruik van heroïne en verplichte urinecontroles.

Ook andere, niet op het gebied van drugs gespecialiseerde instellingen isoleren en controleren opiatengebruikers. Sociale diensten stellen speciale functionarissen voor gebruikers aan, de arbeidsbureaus ontheffen gebruikers van hun sollicitatieplicht en gevangenisdirecties plaatsen ze op een aparte afdeling. Ziekenhuizen in de grote steden verwijzen aan drugs verslaafde zwangere vrouwen naar één ziekenhuisafdeling, waarna de Raad voor de Kinderbescherming zich over hen ontfermt. In het bijzonder in de grote steden worden gebruikers in een groot aantal opzichten gemarginaliseerd.

Marginalisering gaat gepaard met stigmatisering, de toekenning van negatieve kenmerken aan verslaafden. In de publieke beeldvorming zijn heroïneverslaafden zieke onbetrouwbare criminelen. Heroïneverslaafden zijn dan ook nauwelijks in staat contacten met niet-verslaafden te onderhouden. Zij zijn voor hun sociale contacten aangewezen op het drugmilieu.

Een gemarginaliseerde, gestigmatiseerde en geïsoleerde bevolkingsgroep als opiatengebruikers is uiterst moeizaam te organiseren. Toch zijn er in de jaren tachtig organisaties van opiatengebruikers van de grond gekomen.

De eerste organisatie van opiatengebruikers was de Rotterdamse Junkiebond (RJB), opgericht op 6 januari 1981 naar aanleiding van een plan van de toenmalige burgemeester van de Maasstad Van der Louw om heroïneverslaafden verplicht te doen afkicken. De initiatiefnemers waren drie gebruikers die zich eraan ergerden dat de verslaafden zelf nooit betrokken werden bij de lancering van dit soort plannen. Naar hun mening moesten de gebruikers in het vervolg hun stem laten horen over het gemeentelijk drugbeleid. Al spoedig organiseerde de RJB een grote verscheidenheid aan activiteiten; hij is door de jaren heen de meest actieve bond geweest.

Het Rotterdamse voorbeeld werd in enkele tientallen plaatsen nagevolgd. Behalve in Rotterdam zijn in de volgende gemeenten junkiebonden opgericht: Amsterdam (drie in totaal: de Amsterdamse, de Surinaamse en de Duitse junkiebond), Groningen, Heerlen, Lelystad, Nijmegen, Den Helder, Deventer, Leeuwarden, Sneek, Utrecht, Tilburg, Den Haag, Tiel, Zwolle, Amersfoort, Kampen, Helmond, Breda, 's-Hertogenbosch, Eindhoven, Arnhem, Harderwijk, Ede, Alkmaar, Heerenveen, Venlo en Hilversum. Na een bezoek van de RJB aan West-Duitsland in 1982 zijn ook bonden opgericht in Kassel, Frankfurt en West-Berlijn. Een aantal van deze bonden is inmiddels weer verdwenen. Sommige bonden stierven een zachte dood, andere lijden een slapend bestaan, nu en dan afgewisseld met periodes van grote activiteit. Momenteel zijn er bonden min of meer actief in Rotterdam, Amsterdam, Deventer, Heerlen, Lelystad, Den Helder en Groningen.

De situatie in Amsterdam wijkt af van die in andere plaatsen. Daar was al in 1976 een Medische Dienst Heroïnegebruikers (MDHG) opgericht, die zich richtte op dienstverlening aan gebruikers en beïnvloeding van het gemeentebestuur en de publieke opinie. De MDHG is een vereniging die sinds 1978 subsidie ontvangt van de gemeente Amsterdam. De subsidie is opgelopen tot f 200.000,- in 1986. De MDHG vervulde in feite de rol van zaakwaarnemer, door Köbben (1983) omschreven als een persoon of organisatie die zich opwerkt als vertegenwoordiger van een bepaalde bevolkingsgroep, zonder tot die groep te behoren en zonder door die groep als vertegenwoordiger gevraagd of aangesteld te zijn. Juist de sociale categorieën die het meest achtergesteld zijn, zoals opiatengebruikers, zijn het minst in staat zichzelf te organiseren en hebben het meest behoefte aan zaakwaarnemers. De MDHG is in de terminologie van Köbben een zaakwaarnemer met een wij-perspectief, dat wil zeggen dat zij nadrukkelijk de pretentie heeft namens heroïnegebruikers te spreken. Weliswaar zijn gebruikers als vrijwilligers bij de activiteiten betrokken, maar de bestuursleden en de betaalde medewerkers zijn geen van allen gebruikers. Op 27 januari 1981 richtte de MDHG de Amsterdamse Junkiebond op, die bemand zou worden met de gebruikers/vrijwilligers van de MDHG. Het bleek echter meer een kwestie van naamgeving dan de oprichting van een nieuwe organisatie: vanaf dat tijdstip ontplooidde de MDHG bepaalde activiteiten, zoals overleg met junkiebonden, onder de naam Amsterdamse Junkiebond. Tussen gebruikers en niet-gebruikers deden zich in de MDHG diverse conflicten voor, waarna getracht is de Amsterdamse Junkiebond te verzelfstandigen. Er is gezocht naar eigen huisvesting en de bond heeft statuten laten maken om als vereniging ingeschreven te worden bij de Kamer van Koophandel. Deze pogingen zijn echter op niets uitgelopen, onder andere als gevolg van het wegvallen van de meest actieve junkiebondleden en omdat de MDHG in de loop van 1986 zich heeft omgedoopt tot de Belangenvereniging Druggebruikers MDHG.

Op 30 januari 1981 is op initiatief van de RJB en de MDHG de Federatie van Nederlandse Junkiebonden (FNJB) opgericht, zoals de naam al aangeeft een overkoepeling van de verschillende plaatselijke junkiebonden. De doelstellingen van de FNJB zijn driedig: ondersteuning van en overleg tussen de plaatselijke organisaties, beïnvloeding van het landelijk beleid en internationale contacten. De federatie heeft in de loop der jaren steeds onderdak gehad bij één van de plaatselijke bonden. Sinds 1985 wordt het secretariaat van de FNJB gevoerd door twee mensen in Lelystad, een gebruiker en een niet-gebruiker, die dit werk met veel inzet en een grote mate van continuïteit doen. De federatie heeft steeds gedraaid op middelen van de aangesloten bonden en de hen ondersteunende instellingen. Eind 1986 kreeg zij voor het eerst een subsidie van f 25.000,- van het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (WVC) in het kader van het AIDS-preventiebeleid.

Aanleiding – De aanleiding voor de oprichting van junkiebonden bestaat in de regel uit problemen met het gemeentelijk drugbeleid. Het zijn in het bijzonder moeilijkheden in de methadonverstrekking: de doses en frequentie van de verstrekkingen, het aantal adressen waar methadon te krijgen is en allerlei gedragsregulerende maatregelen, die de stoot geven tot de oprichting van bonden. Behalve gebruikers zelf zijn ook hulpverleningsinstellingen belangrijke initiatiefnemers. De zelforganisatie van gebruikers kan een doel zijn van in het bijzonder de alternatieve hulpverlening. De oprichting van gebruikersorganisaties is echter ook van praktisch nut voor de hulpverlening, die hierin een nieuwe mogelijkheid kan zien om het overheidsbeleid te beïnvloeden.

Activiteiten – De activiteiten van de plaatselijke organisaties van opiatengebruikers ofwel junkiebonden bestaan uit een combinatie van op de gebruikers gerichte activiteiten, zoals dienstverlening, en beleidsbeïnvloeding. De dienstverlening omvat voorlichting, advisering en bemiddeling. Sommige bonden verstrekken schone spuiten en methadon. Ook kunnen gebruikers de faciliteiten van de bonden benutten. Ten slotte is het onderdak van de bonden tevens ontmoetingsplaats voor gebruikers die daar even op adem kunnen komen in hun jachtige bestaan.

Een probleem voor de bonden is in hoeverre zij het gebruik van heroïne moeten vrijlaten. Aan de ene kant is dat tot op zekere hoogte vereist om de ontmoetingsruimten een voor de gebruikers vriendelijk karakter te geven. Aan de andere kant is een al te soepel beleid ongewenst, omdat men dan het drugmilieu in huis haalt met alle problemen vandien. Bij een aantal bonden is het gebruik dan ook verboden door de hulpverleningsinstelling die onderdak verleent. De MDHG en de RJB, die over een grotere werkruimte beschikken, hebben een middenweg gevonden door het gebruik alleen toe te staan in een hiervoor bestemde kamer.

In de beleidsbeïnvloeding neemt de methadonverstrekking een belangrijke plaats in. De bonden komen op voor ruimere verstrekkingmogelijkheden, grotere doses en minder gedragsbeperkende maatregelen. In het algemeen willen de gebruikers meer betrokken raken bij het gemeentelijk drugbeleid. De bonden pleiten voor een minder justitiële aanpak van het drugprobleem en stopzetting van de marginalisering van de gebruikers in de hulpverlening en de gezondheidszorg.

Organisaties van opiatengebruikers zetten de aan gemeentebesturen gestelde eisen op uiteenlopende wijze kracht bij. Globaal is een tweedeling te maken tussen de 'actiegerichte' en de 'beleidsgerichte' bonden. De actiegerichte bonden, zoals de Rotterdamse Junkiebond, richten hun activiteiten met name op de gebruikers wier belangen zij zeggen te behartigen. Voorbeelden van acties zijn demonstraties en bezettingen door opiatengebruikers, de productie en verspreiding van pamfletten over 'gifdope' en de verstrekking van steriele spuiten en

naalden. Naast of op basis van de acties streven de bonden naar beleidsbeïnvloeding. De RJB heeft zich ook in de jaren dat hij veel actie voerde, altijd moeite getroost om te blijven communiceren met journalisten, intellectuelen en vertegenwoordigers van verschillende organisaties en maatschappelijke groeperingen, waarbij de bond zijn kritiek uitte op de overheid of de hulpverlening. Kenmerkend voor de 'actiegerichte' bonden zijn een relatief grote betrokkenheid van gebruikers, mobilisatie van mankracht en demonstratieve en directe acties.

De beleidsgerichte junkiebonden, zoals de Belangenvereniging Methadongebruikers Groningen (BMG), streven naar een verandering van het overheids- en hulpverleningsbeleid door overleg te voeren met bestuurders en hulpverleners, brieven naar officiële instanties te sturen en een eigen tijdschrift uit te geven. Meer dan de actiegerichte bonden zijn ze in staat continuïteit in hun activiteiten aan te brengen en hun standpunten in woord en geschrift helder weer te geven. Dat heeft als oorzaak de belangrijke rol van niet-gebruikers in de 'beleidsgerichte' bonden. In de publieke discussie kunnen deze bonden een belangrijke functie vervullen door stigmatisering van opiatengebruikers tegen te gaan en bij te dragen aan een mentaliteitsverandering onder bestuurders. Zij zijn er echter minder dan de actiegerichte bonden in geslaagd een eigen achterban te mobiliseren, zodat de betrokkenheid van opiatengebruikers bij deze bonden gering is gebleven. Illustratief is dat de BMG na het vertrek van de oprichter en leider in 1986 geen nieuwe activiteiten meer ondernam. Bovendien is de bond in 1986 zijn onderdak bij een plaatselijke hulpverleningsinstelling kwijt geraakt. Er is nog geen vervangende huisvesting gevonden. Kenmerkend voor de 'beleidsgerichte' bonden zijn een geringe betrokkenheid van de gebruikers, mobilisatie van deskundigheid en argumenteren als strategie.

De actiegerichte bonden blijken beter in staat te zijn enige achterban te mobiliseren. Tot massale acties komt het door de grote moeilijkheden om opiatengebruikers te mobiliseren zelden of nooit.

Hulpmiddelen – Organisaties van opiatengebruikers zijn voor hun bestaan en activiteiten sterk aangewezen op hulpverleningsinstellingen, die hun onderdak, financiën en faciliteiten verschaffen. Daardoor zijn de bonden sterk afhankelijk van de instelling. Soms vormen de cliënten van de instelling ook het rekruteringspotentieel voor de bonden. Aan de ene kant is de aanwezigheid van deze instellingen een noodzakelijke voorwaarde voor het ontstaan van junkiebonden, maar aan de andere kant levert een grote afhankelijkheid van deze instellingen ook problemen op. Dat is met name het geval als de instelling zelf een onzeker bestaan lijdt door haar afhankelijkheid van overheidssubsidies en andere ideeën heeft over het gemeentelijk drugbeleid dan de gebruikers.

Omdat problemen in de methadonverstrekking vaak aanleiding zijn tot de oprichting van junkiebonden, zijn zij vooral organisaties van methadongebruikers. Dit komt ook tot uiting in de namen van sommige bonden, zoals de Belan-

genvereniging Methadongebruikers Groningen. Methadongebruikers zijn gemakkelijker te organiseren dan andere opiatengebruikers, omdat ze niet de hele dag kwijt zijn om aan geld en heroïne te komen. Bovendien ontmoeten ze elkaar bij de plaatselijke methadonpost.

Maar ook van de methadongebruikers is slechts een gering percentage actief in junkiebonden, die in de regel steunen op een kleine kern van hulpverleners en enkele vrijwilligers, zowel gebruikers als niet-gebruikers. Daarnaast beschikken de meer actiegerichte bonden over een mobiliseerbaar potentieel van enkele tientallen gebruikers.

In het algemeen is het verloop in de bonden groot. Vele activisten haken weer snel af omdat ze hun motivatie verliezen of achter de tralies verdwijnen. Anderen zien hun activiteiten als een 'opstapje' naar een loopbaan buiten het drugmilieu. Door hun activiteiten doen ze deskundigheid op, leren ze organisatorische vaardigheden en leggen ze contacten, een goede voedingsbodem voor een baan in de 'burgermaatschappij'. Door het grote verloop lijden de bonden afwisselend een uiterst actief en een slapend bestaan en zijn zij sterk afhankelijk van die leden die over een langere periode actief zijn. Als deze ervaren leden wegvallen, zakt de organisatie in elkaar. Dat was bij voorbeeld het geval met de RJB, waarvan de eerste voorzitter over veel politieke en organisatorische vaardigheden beschikte, opgedaan in de Bond voor Minderjarigen, het Jongeren Advies Centrum en de Communistische Partij van Nederland. Hij was steeds degene die de initiatieven nam en de verpersoonlijking van de junkiebond was. Toen hij begin 1986 wegviel, was het met de publiciteit trekkende spectaculaire acties gedaan.

Deskundigheid ontlenen de activisten vooral aan hun persoonlijke ervaringen en hun contacten met het drugmilieu, waarvan zij beter op de hoogte zijn dan overheidsinstellingen. Daardoor heeft de overheid baat bij de activiteiten van de bonden. In 1986 heeft het ministerie van WVC een subsidie van f 25.000,- verstrekt aan de FNJB. In het kader van de preventie van AIDS is de Federatie een subsidie van f 20.000,- in het vooruitzicht gesteld.

Referentiepubliek – Lipsky (1968) heeft het begrip 'referentiepubliek' geïntroduceerd. Lipsky wees op het belang van ruilmiddelen, zoals geld en aanhang, voor protest- en pressieorganisaties om de politieke besluitvorming te kunnen beïnvloeden. Zolang organisaties niet of nauwelijks over ruilmiddelen beschikken, zijn hun beïnvloedingsmogelijkheden minimaal. Zij zijn voor beïnvloeding van de politieke besluitvorming aangewezen op personen en groepen die invloedrijk en van onverdachte huize zijn en bereid zijn het bij de politieke gezagsdragers voor hen op te nemen. Lipsky duidt deze personen en groepen aan als referentiepubliek, een rol die vaak door kerkgenootschappen en intellectuelen vervuld wordt. Een belangrijke functie van het referentiepubliek is om de activiteiten van in een samenleving marginale groepen, door pers en politici vaak afgeschilderd als pathologisch of crimineel, als uitingen van protest en

daarmee als zinvolle activiteiten te interpreteren. Wanneer pers en politici deze interpretatie overnemen, stijgen de mogelijkheden voor marginale groepen om ruilmiddelen te verwerven en de politieke besluitvorming te beïnvloeden.

Enkele junkiebonden zijn erin geslaagd een referentiepúblik voor zich te winnen. Zo onderhoudt de Rotterdamse Junkiebond goede contacten met de Stichting voor Kerkelijke Sociale Arbeid (KSA). RJB en KSA hebben gezamenlijk diverse activiteiten georganiseerd, zoals een eethuis en nachtopvang. Daarnaast werkt de RJB samen met twee afdelingen van de Erasmus Universiteit, het Instituut voor Preventieve en Sociale Psychiatrie en de vakgroep strafrecht. Het was vooral aan deze samenwerking te danken dat de Amerikaanse hoogleraar Ch.D. Kaplan in 1984 benoemd is tot gasthoogleraar aan de Erasmus Universiteit, waar hij tot 1991 de leerstoel Verslavingsziekten zal bezetten. Deze contacten hebben de RJB mankracht en deskundigheid opgeleverd. Zij zijn echter vooral van belang omdat dominees en hoogleraren bij publiek, pers en politici een betere reputatie hebben dan heroïnegebruikers en daardoor bij de publieke opinie meer gehoor vinden. In Rotterdam spelen geestelijken en onderzoekers dan ook de rol van referentiepúblik.

Coalities – De Rotterdamse Junkiebond is er meer dan andere junkiebonden in geslaagd coalities te sluiten met andere organisaties. De oorzaak daarvan is de activiteiten van de 'kritische' psychiater W. Sengers en de aan de Erasmus Universiteit verbonden criminoloog L. Hulsman, die in de jaren zeventig respectievelijk de gezondheidszorg en het strafrecht sterk bekritiseerd hadden en daarmee enige populariteit op de Erasmus Universiteit gekregen hadden. Ook de 'toevallige' aanwezigheid van de activistische dominee H. Visser met zijn Pauluskerk en Stichting voor Kerkelijke Sociale Arbeid maakte het de RJB mogelijk samen te werken. Zo hebben medewerkers van de RJB, de KSA en de Erasmus Universiteit in 1984 hun krachten gebundeld in de vereniging Breed Front voor de Vernieuwing van het Drugbeleid. Het Breed Front streeft ernaar dat het verbod op het gebruik van opiaten uit het Wetboek van Strafrecht geschrapt wordt en er een einde komt aan de behandeling van gebruikers als criminelen. Daarnaast wil het Front dat verslaafden en hun familieleden en belangenorganisaties meer bij het gemeentelijk drugbeleid betrokken worden. De vereniging probeert haar doelstellingen onder andere in overleg met het gemeentebestuur te bereiken. In feite is zij de zaakwaarnemer van opiatengebruikers, net als de Amsterdamse Medische Dienst Heroïnegebruikers. Er is echter een belangrijk verschil tussen beide organisaties. Het Breed Front heeft niet de pretentie namens de heroïnegebruikers te spreken en wil de RJB in zijn waarde laten als spreekbuis van de gebruikers. Het Breed Front is in de terminologie van Köbben een zaakwaarnemer met een zij-perspectief.

Het is echter de RJB niet gelukt tot samenwerking te komen met de in Rotterdam sterke buurtorganisaties, die al jaren krachtige druk uitoefenen op de ge-

meente om de overlast in de buurten aan te pakken door een harder politieoptreden tegen heroïnehandelaren en -gebruikers. De RJB wilde een bijeenkomst met de buurtorganisaties organiseren om hun meer informatie te verschaffen over de aard van de heroïneproblematiek, opdat de organisaties andere eisen aan de gemeenten zouden stellen.

De bijeenkomst vond plaats in augustus 1984 in de Pauluskerk. Uitgenodigd waren alle ongeveer zestig Rotterdamse buurtorganisaties en het Breed Front. De Pauluskerk was gekozen als gespreksruimte omdat dat 'neutraler' gebied was dan het kantoor van de junkiebond. Op de bijeenkomst waren wel buurtbewoners op persoonlijke titel aanwezig maar was geen enkele buurtorganisatie vertegenwoordigd. In een brief aan de junkiebond hadden vijf buurtorganisaties die relatief veel met de heroïneproblematiek te maken hadden, laten weten niet naar de bijeenkomst te komen omdat de gemeente verantwoordelijk was voor het drugbeleid. Zij verklaarden van de gemeente te blijven eisen om een einde te maken aan de heroïneoverlast. De bezoekers van de bijeenkomst in de Pauluskerk vermoedden dat het wantrouwen van veel buurtbewoners jegens gebruikers en de RJB de oorzaak was van de afwezigheid van de buurtorganisaties en dat het Breed Front wellicht met meer succes buurtorganisaties zou kunnen benaderen.

Het Breed Front wijdde één van zijn maandelijks themabijeenkomsten in de Pauluskerk aan de heroïneproblematiek in de buurten, waar de voorzitter van het Amsterdamse wijkcentrum d'Oude Stad een lezing hield. Wederom lieten de buurtorganisaties verstek gaan, ofschoon ze opnieuw uitgenodigd waren. Zij verklaarden dat er onder de buurtbewoners te veel wantrouwen was jegens de junkiebond.

Reacties en effecten – De opstelling van gemeentebesturen tegenover gebruikers blijkt in de praktijk sterk uiteen te lopen. In veel kleinere steden hanteren de gemeentebesturen in samenwerking met de politie en Officier van Justitie een justitiële aanpak. Men beroept zich op de Opiumwet en probeert door opsporing van handelaars en gebruikers het gebruik de kop in te drukken. Van verstrekking van methadon en het toelaten of stimuleren van ontmoetingsplaatsen voor gebruikers is geen sprake. Dit beleid heeft een zichzelf versterkend effect. De prijzen van opiaten stijgen, waardoor gebruikers zich grote moeite, inclusief het plegen van misdrijven, moeten getroosten om de aanschaf van heroïne te bekostigen. In dit geval zijn de mogelijkheden van opiatengebruikers om zich te organiseren, minimaal. Het blijkt ook dat in deze gemeenten junkiebonden geen voet aan de grond krijgen, ofschoon de gebruikers er daar slechter aan toe zijn dan in de gemeenten die toleranter zijn.

Een enigszins tolerant beleid van gemeentebesturen tegenover gebruikers is derhalve voorwaarde voor organisatie van junkies. Een aantal gemeenten verstrekt methadon, vervolgt vooral grote handelaren maar niet of nauwelijks klei-

ne handelaren, veelal gebruikers die om aan geld te komen zelf op kleine schaal handelen, en combineren een repressieve aanpak met een 'laagdrempelige' hulpverlening, dat wil zeggen vormen van hulpverlening die weinig eisen aan de cliënten stellen. Een voorbeeld van een 'hoogdrempelige' hulpverlening is de Haagse Emiliehoeve, die hoge eisen stelt aan de cliënten, die er blijk van moeten geven het vaste voornemen te hebben met gebruik te stoppen. Men heeft dan het voordeel dat de cliënten naar verhouding sterk gemotiveerd zijn, maar trekt daardoor slechts een zeer beperkte groep gebruikers. Instellingen met een 'lage drempel' stellen veel minder eisen aan de cliënt.

Het zijn vooral de grotere steden, Amsterdam en Rotterdam voorop, die zich tolerant opstellen. Ook de 'tolerante' gemeentebesturen menen echter dat gebruikers en hun organisaties niet tot volwaardige politieke participatie in staat zijn en betrekken ze niet bij het beleid. Wel hebben de gebruikers in deze gemeenten meer mogelijkheden om zich te organiseren.

Wanneer er zich junkiebonden manifesteren, is de reactie van gemeentebesturen aanvankelijk erg terughoudend. Zij kijken eerst de kat uit de boom en negeren de organisaties en hun eisen. Hier komt verandering in als de bonden zich weten te handhaven en door hun activiteiten publiciteit krijgen. In dat geval gaan de gemeentebesturen veelal over tot de strategie die Gamson (1975) als 'coöptatie' aangeduid heeft, dat wil zeggen dat ze de bonden wel 'erkennen' als vertegenwoordigers van gebruikers, maar geen nieuwe (materiële) voordelen verschaffen. Organisaties van opiatengebruikers plegen dan overleg met het gemeentebestuur, zijn vertegenwoordigd in adviescolleges en krijgen in een enkel geval subsidie, zoals in Rotterdam. Maar de keerzijde van coöptatie is dat een organisatie ingekapseld wordt, zich laat 'opslokken' in het overleg met de overheid en 'vergeet' de eigen achterban en het referentiepubliek te mobiliseren, waardoor ze haar eigen machtspositie ondergraaft. Sommige bonden zijn er niet in geslaagd dit risico te vermijden, zoals de Belangenvereniging Methadongebruikers Groningen, die overleg met het gemeentebestuur centraal stelde, waardoor ze zichzelf in een bijzonder kwetsbare positie manoeuvreerde.

De RJB, die in 1982 een eerste 'startsubsidie' van de gemeente Rotterdam ontving en sinds 1984 circa f 40.000,- per jaar aan subsidie ontvangt, heeft daarentegen haar antagonistische positie tegenover het gemeentebestuur niet laten varen. Illustratief is dat de RJB sinds 1981 steriele spuiten en naalden verstrekt aan druggebruikers, ondanks de openlijke afkeuring hiervan door de gemeente. In zijn subsidie-aanvraag voor 1985 plaatste de bond de kosten van een spuitenverstrekkingsprogramma op de begroting. De betrokken wethouder schrapte de post: het programma zou een hulpverleningsactiviteit zijn waarmee de bond zich niet mocht bezighouden. De RJB bleef desondanks spuiten verstrekken, maar schoof de kosten hiervan door naar een andere post op de begroting. Diverse malen heeft de gemeente de RJB mondeling en schriftelijk meegedeeld

dat hij geen subsidiegeld aan spuiten mocht besteden. Toch greep de gemeente niet in uit vrees voor acties van de RJB en vanwege de steun voor de bond van de kant van een politiek invloedrijk referentiepubliek van onder andere de linkse gemeenteraadsfracties en de Stichting voor Kerkelijke en Sociale Arbeid. In 1986 veranderde de situatie ten gunste van de RJB door de komst van een nieuwe wethouder en de opstelling van de landelijke overheid, die de verstrekking van steriele spuiten aanbeval in het kader van het AIDS-preventiebeleid.

Het belangrijkste effect van de junkiebonden lijkt een mentaliteitsverandering te zijn onder politici, publiek, pers en gebruikers zelf. Het feit dat junkies in staat blijken te zijn zichzelf te organiseren, betekent dat gebruikers minder apathisch, ziek en zielig zijn dan velen, inclusief de meeste gebruikers zelf, veronderstelden.

Dit neemt niet weg dat opiatengebruikers in het algemeen bijzonder moeilijk te organiseren zijn. Voor zover junkiebonden van de grond komen, is dat voor een belangrijk deel het gevolg van ondersteuning door sympathiserende personen en organisaties. Junkies bevinden zich vaak in een miserabele situatie, die mede bepaald wordt door het overheidsbeleid. Hoe komt het dan dat zij nauwelijks georganiseerd zijn?

3. Participatie en organisatie

Olson (1977) heeft een algemene verklaring gegeven voor geringe participatie in sociale bewegingen en acties door de aandacht te vestigen op het 'free riders'-probleem, liftersgedrag. 'Free riders' profiteren wel van de resultaten van de inspanningen van sociale bewegingen, maar weigeren daaraan een bijdrage te leveren. Volgens Olson doet dit probleem zich voor bij organisaties a) van zeer grote groepen, waarbij de bijdrage van ieder lid afzonderlijk niets uitmaakt voor slagen of falen van de organisatie van de groep, b) die streven naar verwerving van een collectief goed, waarbij de baten toevallen aan alle leden van de groep, ook de ongeorganiseerden. Volgens Olson kan een organisatie zwartrijdersgedrag bestrijden door lidmaatschap verplicht te stellen ('closed shop'), maar dat zal in het algemeen niet mogelijk zijn. Een tweede mogelijkheid is het gebruik van 'selective material incentives', het aanbieden van materiële voordelen die wel aan leden maar niet aan ongeorganiseerden toevallen, zoals een mooi blad, faciliteiten en een goede dienstverlening.

In de benadering van Olson zijn volgens de critici 'selective material incentives', materiële lokkertjes, niet de enige manier om mensen aan te sporen in acties of organisaties te participeren. Zo onderscheidt Wilson (1973) naast 'material incentives' 'solidary incentives', dat wil zeggen statusoverwegingen en sociale druk om te participeren, en 'purposive incentives', de tevredenheid die een participant ontleent aan de geleverde bijdrage voor een goed doel.

Klandermans (1983, 1984) hanteert een soortgelijke driedeling, maar vanuit een omgekeerd perspectief. Legt Wilson de nadruk op de door organisaties gebruikte aansporingen om te participeren, Klandermans gaat uit van de individuele motieven. Volgens hem is de individuele bereidheid om te participeren de som van drie motieven: het beloningsmotief, het sociale motief en het collectieve motief of doelmotief. Bepalend voor het sociale motief is de opstelling van de mensen in de omgeving tegenover participatie. Klandermans definieert het collectieve motief als het produkt van de waarde van het collectieve goed en de geschatte kans op verwerving van het goed, die op haar beurt drie componenten heeft: de verwachting dat participatie bijdraagt aan het succes, het geschatte aantal deelnemers en de kans op succes als velen deelnemen.

Ook Fireman en Gamson (1979) menen dat de analyse van Olson, die zij ook wel aanduiden als de 'utilitarian logic', te kort schiet. Volgens hen is ook solidariteit een belangrijke factor. Hiermee doelen zij op de lotsverbondenheid tussen mensen, de bereidheid om zich sterk te maken voor de groep uit loyaliteit met de andere groepsleden los van kosten-batenoverwegingen. Zij noemen vijf factoren die sterk bepalend zijn voor de mate van individuele solidariteit met andere groepsleden: vriendschapsbanden, participatie in organisaties, de levensstijl, de relaties met bovengeschieden en ondergeschieden en het gebrek aan uitwijkmogelijkheden. Als de leden van een groep met elkaar bevriend zijn, in dezelfde organisaties participeren, een soortgelijke levensstijl hebben, identieke relaties met boven- en ondergeschieden hebben en weinig mogelijkheden hebben om uit de groep te treden, waardoor zij op elkaar aangewezen zijn, is de onderlinge solidariteit groot. Daarnaast wijzen Fireman en Gamson op het belang van principes voor deelname aan collectieve actie.

De benadering van Wilson, Klandermans en Fireman en Gamson vertoont ondanks een verschil in terminologie en analyseniveau een grote overeenstemming. Wij gaan uit van de door Klandermans gehanteerde driedeling, waarbij we ook de door Fireman en Gamson genoemde factoren ter verklaring van solidariteit betrekken. Klandermans meent dat de door de potentiële participanten gepercipieerde kosten en baten van participatie bepalend zijn voor daadwerkelijke participatie. De kosten van participatie voor opiatengebruikers blijken hoog te zijn en de baten gering.

De verwerving van voldoende geld en de aankoop en het gebruik van heroïne kosten veel tijd. Gebruikers hebben een meer dan volledige dagtaak. Alleen al daardoor zijn zij nauwelijks tot organisatie in staat. Tijd is voor hen een kostbaar goed en participatie in organisaties en acties kost tijd waar weinig tastbare baten tegenover staan. Ook om een andere reden brengt participatie hoge kosten mee. Men manifesteert zich dan immers openlijk als gebruiker. In de praktijk bemoeilijkt dat pogingen om met het drugmilieu te breken en in de buitenwereld sociale contacten aan te gaan. Er zullen niet veel werkgevers staan te

trappelen om gebruikers in dienst te nemen. Bovendien bestaat er onder gebruikers angst voor registratie door de overheid, waardoor de junkiebonden overigens in de regel geen ledenregistratie hebben.

Participatie in junkiebonden en hun acties levert slechts geringe baten op. Beloningsmotieven spelen nauwelijks een rol. Weliswaar verstrekken de bonden een dienstenpakket, maar om daar gebruik van te maken hoeft men geen lid of activist te zijn. Wel kan het voor in de bonden actieve gebruikers een beloning zijn dat zij de nodige deskundigheid en vaardigheden opdoen en contacten leggen, waardoor hun kansen op een maatschappelijke carrière toenemen.

Ook sociale motieven zijn van weinig belang. Sociale druk om in bonden te participeren, is er in het drugmilieu niet. Evenmin werkt participatie statusverhogend voor gebruikers, omdat voor hen de 'significante anderen' veelal medegebruikers zijn. Alleen als artsen en hulpverleners, die voor gebruikers ook 'significante anderen' kunnen zijn, positief staan tegenover participatie in junkiebonden, is dat een sociale aansporing om te participeren.

Sommige van de door Fireman en Gamson genoemde factoren ter verklaring van een grote solidariteit, zoals het gebrek aan uitwijkmogelijkheden, zijn in het geval van opiatengebruikers aanwezig. Toch is de onderlinge solidariteit gering, hetgeen naar onze mening twee oorzaken heeft. Ten eerste nemen vele verslaafden de definitie van gebruikers door de omgeving over. Zij beschouwen zichzelf als crimineel, ziek of zielig en de eigen ellende als een individueel probleem waarvoor ze een individuele oplossing zoeken, bij voorbeeld door zich in de situatie te schikken of te proberen het gebruik te stoppen. Ten tweede staan verslaafden door hun jachtige bestaan veelal uiterst wantrouwig tegenover elkaar. Hun leven staat in het teken van heroïne. Contacten met andere gebruikers zijn nuttig om tips uit te wisselen en heroïne te verhandelen, maar hebben een strikt zakelijk karakter. Gebruikers werken samen of beconcurreren elkaar met als voornaamste doel om de dag door te komen zonder ontwenningverschijnselen en het hoofd te bieden aan de talrijke dagelijkse problemen. In zo'n situatie is het geen zeldzaamheid als gebruikers elkaar bedriegen en bestelen. Wel trachten de bonden de solidariteit te vergroten door in woord en geschrift de lotsverbondenheid en gemeenschappelijke ervaringen van gebruikers te beklemtonen en erop te wijzen dat gebruikers geen individuele maar collectieve problemen en belangen hebben. Zij boeken daarmee in de regel echter niet al te veel succes.

Het collectieve of doelmotief ten slotte heeft zoals gezegd volgens Klandermans drie componenten: de verwachting dat de eigen bijdrage essentieel is voor het welslagen van de actie, de schatting van het aantal deelnemers en de kans dat massale participatie succes op zal leveren. Die drie componenten samen bepalen de geschatte kans op verwezenlijking van de doelstellingen van de bond. Daarnaast is uiteraard de houding van de gebruikers tegenover de doelstellin-

gen van belang. Ook de betekenis van het collectieve motief is klein. Maar weinig gebruikers hebben de verwachting dat junkies massaal in beweging zullen komen en de bonden veel succes zullen hebben. Enkele activisten die een leiderschapspositie in de junkiebonden innamen, beëindigden hun werkzaamheden na zich ettelijke jaren ingezet te hebben. Er zijn voor hen geen opvolgers gekomen. Dat versterkte bij de gebruikers alleen maar de indruk dat junkiebonden gedoemd zijn te falen.

Kortom: door de geringe baten en de hoge kosten is de motivatie om te participeren gering. Daarnaast zijn de gebruikers onderling zo weinig solidair dat een voedingsbodem voor organisatie ontbreekt.

Dat opiatengebruikers toch tot op zekere hoogte georganiseerd zijn, heeft te maken met vijf factoren die ook plaatselijke verschillen in en het verloop van participatie bepalen. Dat zijn de verstrekking van methadon, de aanwezigheid van ontmoetingsplaatsen, het gemeentelijk beleid, de rol van hulpverleningsinstellingen en de aanwezigheid van een referentiepubliek.

Verstrekking van methadon aan gebruikers lijkt een welhaast noodzakelijke voorwaarde voor organisatie te zijn. Zoals gezegd gebruikt het merendeel van de activisten methadon. Soms verstrekt een junkiebond zelf methadon, waardoor ook gebruikers die niet in een methadonprogramma opgenomen zijn, georganiseerd kunnen worden. Vaak is de door de junkiebonden sterk bekritiseerde methadonverstrekking door de hulpverlening aanleiding om eisen aan gemeentebesturen te stellen.

Ook de aanwezigheid van ontmoetingsplaatsen van gebruikers bevordert de organisatie, omdat dan de sociale druk om te participeren en de onderlinge solidariteit toenemen. Voorwaarde hiervoor is dat de overheid geen al te straf vervolgingsbeleid voert.

Hiermee zijn wij op de derde factor gekomen: de aard van het overheidsbeleid. Zoals gezegd krijgen junkiebonden in het geval van een repressief gemeentelijk beleid geen kans. Een tolerant gemeentelijk beleid is een noodzakelijke voorwaarde voor de organisatie van opiatengebruikers.

Een nieuwe ontwikkeling is de door het ministerie van WVC verstrekte subsidie aan de Federatie van Nederlandse Junkiebonden in het kader van het AIDS-preventiebeleid. Het is de vraag of dit het begin is van een symbiotische relatie tussen departement en FNJB. Beide partijen zijn tot op zekere hoogte afhankelijk van elkaar. De FNJB krijgt subsidie en contacten met beleidsmakers. Het ministerie ontvangt in ruil informatie en indirect toegang tot het drugmilieu. Het zal voor de FNJB moeilijk zijn haar onafhankelijkheid te behouden en niet te degenereren tot een cliëntèle van het ministerie. De mogelijkheid daartoe is bepaald niet uitgesloten gezien de zwakte van de plaatselijke bonden, waardoor de FNJB wel eens sterk afhankelijk zou kunnen raken van overheidssubsidie en door de gebruikers als een verlengstuk van het ministerie wordt gezien.

Ook de rol van de alternatieve hulpverlening is van belang voor de totstandkoming van organisaties van opiatengebruikers. Het zijn vaak hulpverleners die het initiatief genomen hebben tot of krachtige steun verleend hebben aan de oprichting van junkiebonden. Voor de levering van mankracht, deskundigheid, financiën en faciliteiten zijn de bonden veelal sterk afhankelijk van hulpverleningsinstellingen. Hier doet zich een dilemma voor de bonden voor. Aan de ene kant zijn de instellingen onontbeerlijk voor ontstaan en voortbestaan van de bonden. Aan de andere kant zijn zij ook een rem op de zelfstandige organisatie van gebruikers.

Ten eerste kan de liefde van de hulpverleningsinstellingen voor de bonden verstikkend werken, zoals in Amsterdam het geval is. Omdat daar al een organisatie, de Medische Dienst Heroïnegebruikers bestaat, die zich sterk maakt voor de belangen van de gebruikers, is er onder de gebruikers minder behoefte zichzelf te organiseren. Bovendien wil de staf van de MDHG bundeling van de gebruikers binnen de organisatie niet stimuleren, omdat men denkt dat de negatieve aspecten van het drugmilieu de organisatie gaan overheersen. Een Amsterdamse junkiebond kan daardoor niet van de grond komen. Ten tweede betekenen moeilijkheden voor hulpverleningsinstellingen ook problemen voor de bonden, zoals in Groningen het geval is. Ten derde zullen gebruikers de bonden associëren met de onderdak biedende instellingen en het is de vraag of dat altijd zo gunstig is voor het imago van de bonden.

Ten slotte is in het Rotterdamse geval gebleken hoe belangrijk een referentiepubliek is voor de gebruikers. Predikanten en hoogleraren beschikken nu eenmaal over meer deskundigheid, contacten en reputatie dan junkiebonden. Echter niet in alle plaatsen is een referentiepubliek voorhanden. De Rotterdamse junkiebond profiteerde van de toevallige aanwezigheid van een sociaal bewogen Stichting voor Kerkelijk Sociale Arbeid en van de Erasmus Universiteit, waar met de bond sympathiserende juristen en medici werkzaam zijn. Waar junkiebonden niet kunnen steunen op zo'n publiek, blijken zij nauwelijks in staat te zijn begrip te kweken bij pers, politici en publiek en kunnen zij zich dientengevolge veel moeilijker handhaven.

4. Discussie

In dit artikel zijn we ingegaan op de organisatie van een in de Nederlandse samenleving gemarginaliseerde groepering, opiatengebruikers, en de factoren die bepalend zijn voor de participatie van gebruikers in junkiebonden. Uit onderzoek naar de organisatie van sociale categorieën als wetsovertreders, gekken en zigeuners zou kunnen blijken in hoeverre de door ons genoemde factoren ter verklaring van participatie een algemenere geldigheid hebben. Daarbij kunnen de volgende stellingen richtsnoer zijn:

- Een gemarginaliseerde groepering als opiatengebruikers is nauwelijks te organiseren. Dat komt door het gebrek aan onderlinge solidariteit en het grote wantrouwen tussen gebruikers. De motivatie om te participeren is zeer gering doordat de gepercipieerde baten klein en de kosten groot zijn.
- Voor zover gemarginaliseerde groeperingen zich wel weten te organiseren, is dat toe te schrijven aan de aanwezigheid van ontmoetingsplaatsen, een niet al te repressief overheidsbeleid, de rol van zaakwaarnemers en het optreden van een referentiepubliek. De organisaties zijn dan echter erg afhankelijk van derden, in het bijzonder gemeentelijke overheden en hulpverleningsinstellingen. Organisaties die zich weten te handhaven maar desondanks hun onafhankelijkheid hebben behouden, zijn uitzonderingen.

Onzes inziens de belangrijkste conclusie is dat een niet al te straf overheidsbeleid voorwaarde is voor organisatie van gebruikers. Een straf vervolgingsbeleid past weliswaar in het 'no nonsens'-tijdperk, maar is kortzichtig. Zo'n beleid leidt tot een vicieuze cirkel van criminaliteit: de prijzen van heroïne stijgen, waardoor het aantal door gebruikers gepleegde misdrijven toeneemt. Bovendien betekent een dergelijk beleid dat men in feite een bepaalde bevolkingsgroep afschrijft. Daarnaast heeft de overheid behoefte aan contacten met het drugmilieu, bij voorbeeld ten behoeve van het AIDS-preventiebeleid.

De recente beleidsontwikkelingen rondom de AIDS-problematiek lijken een nieuwe fase in de relatie tussen overheid en organisaties van opiatengebruikers in te luiden. Gezien het belang dat de overheid stelt in het leggen van contact met groepen druggebruikers die een verhoogd AIDS-risico lopen, wordt er door middel van het verlenen van subsidies en de opname van de gebruikersorganisaties in officiële 'AIDS-platforms' druk op de bonden uitgeoefend om deel te nemen aan het AIDS-preventiebeleid van de overheid. Ook een dergelijke 'stimulering' van gebruikersorganisaties kan een remmend effect hebben op de organisatie van opiatengebruikers. Omdat zij al zo afhankelijk zijn van derden, is het gevaar niet denkbeeldig dat samenwerking met de overheid tot gevolg heeft dat gebruikers 'hun' bonden ervaren als verlengstuk van de overheid. Dat is alleen te voorkomen als bonden en overheid niet alleen samenwerken maar ook een zekere afstand tot elkaar bewaren, een relatie die men zou kunnen karakteriseren als 'antagonistische samenwerking'.

Geraadpleegde literatuur

- Abma, E., H.P.M. Jägers en G. van Kempen, Kernenergie als maatschappelijke splijtstof: 146-171. In P. Ester & F.L. Leeuw (red.), *Energie als maatschappelijk probleem*. Van Gorcum, Assen 1981.
- Benschop, D., G. Walraven en E. Wiersma (red.), *Vredesbeweging: strategie en effectiviteit*. Vredesacties in de ogen van wetenschap en beweging. Studiecentrum voor Vredesvraagstukken cahier 38, Nijmegen 1986.

- Boender, K., *Milieuoprotest in Rijnmond. Sociologische analyse van milieusolidariteit onder elites en publiek*. Sijthoff Pers, Rijswijk 1985.
- Brand, A.M., H. van Goor en B.C. Poiësz, Protestacties van middenstanders tegen beleidsmaatregelen van de lokale overheid. *Acta Politica* 16 (1981): 101-119.
- Duyvendak, J.W., en R. van Huizen, *Nieuwe sociale bewegingen in Nederland. Een onderzoek naar de kraakbeweging, vredesbeweging en anti-kernenergiebeweging*. Studiedies Stichting Voorlichting Actieve Geweldloosheid 16, Zwolle 1983.
- Dijst, A.H., *De bloem der natie in Amsterdam. Kraken, subcultuur en het probleem van orde*. Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen, Faculteit der Sociale Wetenschappen, Rijksuniversiteit te Leiden.
- Egas, C., Ouderen als uitgeschakeld volksdeel. *Namens* 1 (1986), 8: 436-440.
- Fireman, B., en W.A. Gamson, Utilitarian logic in the resource mobilization perspective: 8-44. In M.N. Zald en J.D. McCarthy (red.), *The dynamics of social movements*. Winthrop Publishers, Cambridge 1979.
- Fox, B., e.a., *De psychiatrische tegenbeweging in Nederland*. Amsterdam 1983.
- Friedman, S.R., W.M. de Jong e.a., *Drug users' organizations and AIDS-prevention: differences in structure and strategy*. Poster-presentatie III International Conference on AIDS, Washington DC 15 juni 1987.
- Gamson, W.A., *The strategy of social protest*. Homewood 1975.
- Jong, W.M. de, *De sociale beweging van opiatengebruikers in Nederland*. Doctoraalscriptie sociologie, Erasmus Universiteit Rotterdam, 1986.
- Klandermans, P.G., *Participatie in een sociale beweging. Een mobilisatiecampagne onderzocht*. VU boekhandel/uitgeverij, Amsterdam 1983.
- Klandermans, P.G., Mobilization and participation. Social-psychological expansions of resource mobilization theory. *American Sociological Review* 49 (1984): 583-600.
- Köbben, A.J.F., *De zaakwaarnemer*. Van Loghum Slaterus, Deventer 1983.
- Lipsky, M., Protest as political resource. *American Political Science Review* 62 (1968): 1144-1158.
- Loo, H. van der, E. Snel en B. van Steenbergen, *Een wenkend perspectief? Nieuwe sociale bewegingen en culturele veranderingen*. De Horstink, Amersfoort 1984.
- Noort, W.J. van, *De effecten van de kraakbeweging op de besluitvorming van gemeentelijke overheden*. Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen, Faculteit der Sociale Wetenschappen, Rijksuniversiteit te Leiden, 1984.
- Olson, M., *The logic of collective action. Public good and the theory of groups*. Cambridge University Press, Cambridge 1977.
- Schreuder, O., *Sociale bewegingen. Een systematische inleiding*. Van Loghum Slaterus, Deventer 1981.
- Schreuder, O. (red.), *Moderne bewegingen. Oude thema's in een nieuw klimaat*. Kerckebosch, Zeist 1985.
- Snel, E., en B. van Steenbergen (red.), *Sociale bewegingen en cultuur*. Vakgroep Planning en Beleid, Rijksuniversiteit te Utrecht, 1985.
- Vroom, B. de, en F. van Waarden, Ondernemersorganisaties als machtsmiddel I & II. *Economisch Statistische Berichten* 69 (1984): 664-670, 692-699.
- Wilson, J.Q., *Political organizations*. New York 1973.